

Оксана ЗВОЗДЕЦЬКА

ОСОБЛИВОСТІ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ (1916–ПОЧ. 1917 РР.)

В роки Першої світової війни польське питання стало однією з найголовніших проблем внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. В дослідженні авторка аналізує внутрішньополітичну кризу в Російській імперії щодо розв'язання польського питання в 1916 – поч. 1917 рр. Характерно, що всі урядові проекти, записки російських політиків і громадських діячів залишилися лише проектами. Порівнюючи урядові, суспільно-політичні проекти і варіанти можливого вирішення польського питання, що висувалися в цей період підкреслюється, що російська політична думка еволюціонувала від надання Польщі місцевого самоврядування до політичної автономії. Однак до визнання права польського народу на самостійне державницьке існування вона ще не доросла. Результативність царського уряду у вирішенні польського питання також залежала і від зовнішньополітичної ситуації, тобто від позиції та пропаганди Центральних держав, а також від результатів військових дій.

Ключові слова: польське питання, Царство Польське, Російська імперія, Микола II, С.Д. Сазонов.

До початку ХХ століття Польща залишалася розділеною між трьома державами: Росією, Австро-Угорщиною, і Німеччиною. До складу Російської імперії входили землі, які отримали назву Царства Польського. Термін «Царство Польське» перестав офіційно вживатися з 1832 р., коли після повстання 1830–1831 рр. була проведена реформа управління: Польський сейм і Державна рада ліквідовувалися, керування польською територією здійснював Намісник за допомогою Ради і комісії, воєводства перейменували в губернії*. У російській частині Польщі – Царстві Польському* – після повстання 1863 р. проводилася досить послідовна й успішна русифікаторська політика. Німецька імперія включала територію Познанщини, Мазовії, Помор'я і Сілезії. До Габсбурзької монархії відійшли території, названі Королівством Галичини і Лодомерії.

---

* Цей термін в даній роботі використовується для позначення польських губерній Російської імперії.

Особлива складність польського питання, як зовнішньо-політичної проблеми Росії полягала в тому, що вона була для неї одночасно і болючою внутрішньою проблемою. Російський журналіст М.Н. Катков ще в 1863 р. писав, що володіння Польщею – «злісна необхідність Росії»¹, а інший російський публіцист І.С. Аксаков називав Польщу «хронічною виразкою»². Поляки не змирилися з втратою державності і національним пригнобленням, протягом цілого століття не припиняли боротьби за свої національні права, підриваючи основи багатонаціональної імперії. В кінцевому рахунку саме це і визначило періодичне «виринання» польського питання з європейського контексту при будь-якому загостренні міжнародної ситуації. Нерозривний зв'язок двох аспектів польської проблеми, національного і міжнародного, відобразився і у трактуванні «польської проблеми» в історіографії.

Польське питання містило в собі як проблему боротьби поляків за національне звільнення і відродження своєї держави, так і міжнародну проблему відновлення Польщі на політичній карті Європи. Відносна стабілізація становища на польських землях в останній чверті XIX–початку XX ст., що була пов'язана з певними надіями частини польської політичної еліти на поступову лібералізацію політики царизму і можливість добитися з-за підтримки російських буржуазно-ліберальних кіл поступок в напрямку введення автономії для Польщі в рамках імперії, в цілому не змінила підозрілого ставлення властей до поляків. В правлячих консервативних колах Росії до них продовжували відноситися з великою недовірою, розглядаючи їх як традиційних ворогів Російської імперії і виступали проти будь-яких поступок польським національним вимогам.

19 липня 1914 р. Німеччина і 25 липня Австро-Угорщина оголосили війну Росії, на боці якої виступили Франція і Англія. Розпочалася Перша світова війна. Польські землі стали театром військових дій і найближчим тилом діючої армії, що значною мірою вплинуло на ставлення воюючих сторін до поляків. Війна остаточно перетворила польське питання в предмет гострої політичної боротьби ворогуючих таборів. Виникало питання: яку позицію займуть польські політичні кола в суперечці великих держав щодо

---

¹ Записка Самарина, Голицына, Кожевникова, Корнилова, и др. по поводу «Воззвания Верховного Главнокомандующего к польскому народу» май 1915 г. *Архив внешней политики Российской Империи (АВПРИ)*. Ф. 135, оп.474. 1909-1917, д. 65. Л. 2.

² Аксаков И.С. Сочинения: В 7 т. М., 1886. Т. III: Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. – 1860-1886. Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвичи» и «Руси». С. 57.

майбутнього Польщі? Якою буде політика царського уряду в польській політиці?

В Росії, з самого початку, війни польське питання було передано у відомство Юрисконсультської частини Міністерства закордонних справ не в силу його юридичного характеру, а тому що міністр закордонних справ С.Д. Сазонов більше довіряв знанням і здібностям начальника Юрисконсультської частини МЗС Б.Є. Нольде, ніж барону, раднику І Політичного відділу М.Ф. Шилінгу, оскільки, звичайно, по компетенції польське питання повинно було вестися канцелярією міністра (І Політичним відділом).

21 травня 1915 р. відбулося засідання наради, на якій були присутні Голова Ради міністрів, міністр народної освіти П.М. Ігнат'єв, Варшавський генерал-губернатор князь Єнгалічев, члени Державної думи і Державної ради граф С.Й. Велепольський, Я.С. Гарусевич, В.Ф. Грабський, Р.В. Дмовський, Є.Є. Добецький, Л.К. Димша, І.А. Шебеко. При відкритті засідання прем'єр-міністр пояснив, що це зібрання скликано ним з дозволу імператора для того, щоб надати представникам польського населення губерній Царства Польського можливість висловити свої побажання щодо майбутнього устрою польського краю³. У своїх промовах поляки висловлювалися за свободу управління Польщі. Підкреслювали, що з погляду величі і могутності Російської імперії і світових завдань необхідно надати Польщі повну свободу національно-культурного розвитку для створення могутнього оплоту на своїх західних окраїнах⁴. Врахувавши прохання представників польських губерній, імператор визнав за доцільне створити російсько-польську комісію в складі 12 членів під керівництвом Голови Ради Міністрів. Одразу ж повідомлялося, що всі рішення цієї наради не можуть мати сили постанов, але будуть корисними для уряду при виробленні основних начал майбутнього польського краю⁵.

З російського боку до комісії увійшли Голова наради, статсекретар І.Л. Горемікін, заступник голови, держсекретар С.Є. Крижановський, професор, член Держради Д.І. Багалій, члени Держради О.П. Нікольський, О.О. Хвостов, депутати Держдуми – князь Д.М. Святополк-Мирський, М.П. Шубинський, П.Н. Балашов. На думку Крижановського, вибір членів комісії з російського боку

---

³ Протокол совещания по вопросу об устройстве польского края 21 мая 1915 года. С. 1.

⁴ Протокол совещания по вопросу об устройстве польского края 21 мая 1915 года. С. 4-5.

⁵ Там само. С. 4-5.

був невдалим, тому що в комісію потрапили люди випадкові, з краєм малознайомі, за виключенням кн. Святополк-Мирського⁶.

Учасники наради не дійшли до спільного рішення у питаннях самої суті поняття самоврядування, об'єму прав сейму, фінансового устрою. Це змусило Комісію подати у раду Міністрів два проекти про головні начала устрою краю⁷.

Отже, здійснення обіцянок даних полякам у Зверненні великого князя Миколи Миколайовича (дядька Миколи II, з початку світової війни верховний головнокомандувач), в якому, зокрема говорилося: «Нехай зітрутся кордони, що розшматували на частини польський народ. Нехай воз'єднається він воєдино під скіпетром російського царя. Під скіпетром цим відродиться Польща, вільна у своїй вірі, мові та самоврядуванні»⁸ надзвичайно затягнулося, воно служило лише для «зовнішнього використання», у внутрішній політиці все залишалося по-старому. Місцева влада Царства Польського віднеслася до них негативно. Жодних змін політики щодо публічних проявів польської національності в Царстві не відбулося, навпаки, влада наполягала на суворому виконанні старих обмежувальних розпоряджень, навіть найдріб'язковіших. За цілий рік не було не тільки здійснено, але й прийнято жодних конкретних рішень. Втрата Царства Польського 5 серпня 1914 р. відкривала новий етап у розвитку польського питання. Росіяни залишили Варшаву саме тоді коли поляки розчарувалися з приводу нереалізованих обіцянок Звернення, коли значно зменшився вплив проросійської орієнтації серед поляків. Внаслідок втрати польських територій Росія багато в чому була позбавлена реального політичного впливу у польській справі.

1916 р. розпочався в Росії під знаком нереалізованих обіцянок. Не тільки не було реалізовано Звернення до поляків, але й утримувався попередній стан речей, який існував до втрати Царства. Через те що російський уряд не зробив жодних кроків щодо проведення в життя обіцяних реформ, представники польської буржуазії стали здійснювати заходи в Парижі і Лондоні з метою спонукати союзників зацікавитися польським питанням. Звістка про такі спроби стурбувала російське МЗС, яке вважало, що польське питання є виключно «внутрішньою справою» і боялося перенесення

---

⁶ Падение царского режима. По материалам Чрезвычайной Комиссии Временного Правительства: В.7 т. М.; Л.: Госиздат, 1926. Т. 5. С. 443.

⁷ Projekt autonomi Królestwa Polskiego. Dzienniki posiedzeń Najwyższej Narady.... projekt Związku Demokratycznego 1906-1914, 1915. *Archiwum Akt Nowych (AAN)*. Zespół 53/II, sygn. 27. S. 206.

⁸ Воззвание верховного главнокомандующего его императорского величества великого князя Николая Николаевича к полякам 1-го августа 1914 г. Радом, 1917. С. 1.

цього питання на міжнародний ґрунт. Тому міністр закордонних справ С.Д. Сазонов, незважаючи на несприятливу для нього політичну кон'юнктуру постановив відновити дискусію щодо майбутнього Польщі. В своїх спогадах він писав, «що між росіянами і поляками було пролито багато братської крові, щоб їх примирення не могло відбутися інакше, як на началах вищої справедливості і повного визнання взаємних історичних прав. Заходи часткові і половинчасті могли привести лише до загострення боротьби і до небезпечної відстрочки цього примирення»⁹. Рішенню Сазонова передувала цікава кореспонденція з російським послом у Парижі О.П. Извольським. Останній доповідав у своїх листах про існування сильної пропольської агітації в лівих колах Франції, і виникаючу все більшу турботу французького уряду з цього питання. Французький уряд в міру своєї можливості обмежує дискусію в цій справі, але це стає щораз більше предметом гострих атак преси. В цій ситуації Сазонов надсилає детальну інструкцію щодо позиції, яку повинен займати Извольський на міжнародній конференції союзників в Парижі: міністр вимагав не допущення обговорення польського питання на конференції, та протесту при будь-якій спробі узалежнення польського питання від гарантій та контролю союзницьких держав. Взамін на це російський уряд готовий був погодитися на кожну пропозицію розв'язання західних кордонів Німеччини¹⁰.

В квітні 1916 р. С. Д. Сазонов подав записку з додатком основних положень статуту про державний устрій Царства Польського, що був пред'явлений Миколі II 17 квітня. У своїх спогадах він писав, що Польща часто була предметом їх розмов і цар ставився уважно і співчутливо до його доповідей з польського питання. Однак його ставлення не мало вирішального впливу, тому що Росія, на його думку, ніколи не мала менш самодержавного царя ніж Микола II¹¹. В записці Сазонов зазначав, що настав час остаточно визначити основи російської політики з польського питання. Попереджає імператора, що Центральні держави готують певні рішення щодо майбутнього Польщі. Міністр вказував, що не можна заперечувати міжнародного значення польського питання, однак це не означає, що

---

⁹ Сазонов С.Д. Воспоминания. М.: Междунар. отношения, 1991. С. 369.

¹⁰ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов Царского и Временного правительств. 1878–1917 гг.: В 10 т. /Комис. при ЦК КПСС по изд. док. эпохи империализма. Сер. 3: 1914–1917. – М.; Л.: Соцэґиз, 1938. – Т. 10: 14 января – 13 апреля 1916 г. С. 351.; Дневник Министерства иностранных дел за 1915–1916 гг. *Красный архив*. М.;Л.: Соцэґиз, 1929. Т. 1(32). С. 23.

¹¹ Сазонов С.Д. Воспоминания. М.: Междунар. отношения, 1991. С. 377–378.

його вирішення може бути передано Європі. Цього Росія не повинна допустити¹². Він проаналізував три можливі варіанти вирішення польського питання: надання незалежності Царству Польському, «самобутнє існування» Польщі в складі російської держави і провінційне самоврядування. Розглядаючи всі три варіанти він доводить, що незалежність і широке земське самоврядування не відповідає інтересам російської держави. Відкидає ідею проголошення незалежності Польщі, аргументуючи це нездатністю її протистояти Німеччині. Відмова Російської імперії від Польщі буде сприйнята як ознака слабкості. Необхідно зберегти прямий і загальний контроль над долею польських земель. Також не відповідає інтересам держави і надання Царству лише земського самоврядування, тому що всі зусилля поляків будуть спрямовані на розширення меж цієї реформи. Росія буде постійно витрачати сили на боротьбу з польським національним рухом. І лише третій шлях, на його думку, веде до мети: визнання в Польщі самобутнього політичного життя з одночасним збереженням за Російською імперією суверенної влади¹³.

За статутом Сазонова імператор разом з двопалатним сеймом здійснював би законодавчу владу і також затверджував закони. Члени Державної Думи і Ради від Царства Польського не брали б участі в обговоренні справ імперії. До загальнодержавних справ відносив зовнішню політику, військо і флот, питання православної церкви, монетну справу, мито, пошту і телеграф, кримінальне законодавство, права іноземців – все інше передавалося у відання місцевих органів влади. Цар призначав і звільняв намісника і міністрів¹⁴. 25 квітня (8 травня) 1916 р. О.П. Извольський в листі Сазонову висловлює стурбованість з приводу того, що за словами Дмовського Німеччина і Австро-Угорщина дійшли згоди у польському питанні: Західна Галичина і Царство Польське утворюють польську державу і входять до складу Австрійської імперії приблизно на тих правах, що і Хорватія входить до Угорщини. За переконаннями Дмовського план цей не може

---

¹² Памятная записка министра иностранных дел Сазонова от 17 апреля 1916 г. с приложением основных постановлений устава о государственном устройстве Царства Польского. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.;Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 87.

¹³ Там само. С. 89-90.

¹⁴ Памятная записка министра иностранных дел Сазонова от 17 апреля 1916 г. с приложением основных постановлений устава о государственном устройстве Царства Польского. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.;Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 85-94.

задовольнити польських бажань, але за сьогоднішніх обставин і після всіх промахів і упущень російської влади, для того щоб відвернути польські уми від Німеччини необхідно виробити проект розв'язання польського питання. Такий поворот справи був би дуже небезпечним не тільки для Росії, але і для союзницького блоку¹⁵.

Крім цього, 17 травня Миколі II подав записку князь Любомирський. В ній, описуючи страждання польського народу, з обуренням підкреслював, що останньою звісткою від правлячих кіл Росії була обіцянка 19 липня 1915 р. проголошення автономії. В Польщі відомо, що всі спроби врегулювання польського питання неминуче зустрічали рішучий опір і обіцянку, що ця проблема буде вирішена після війни. Він застерігав, що невдоволення поляків буде використано Центральними державами і, що негайно потрібно чітко визначити майбутні відносини Росії і Польщі¹⁶. Імператор передав записку Любомирського, проект Сазонова, лист Извольського на відгук Голові Ради міністрів Штюрмеру. В останніх двох доповідях Миколі II 26 травня 1916 р. він зазначав, що міністр закордонних справ пропонує проект широкої автономії польського краю і «я запитую у себе, чи справді удільна вага Росії як держави так зменшилася останнім часом серед її союзників, що вже настала, чи може настати хвилина, коли, забувши взаємні права і обов'язки, один з союзників візьме на себе пряме втручання у справу, що належить лише одній Росії». Жоден з пред'явлених доводів не переконав прем'єр-міністра, що вже настав час для виголошення акту з цього питання¹⁷. А у відповідь на записку Любомирського, він зазначив, що в руках ворога російські поляки можуть ускладнити положення Росії лише інтригами. В той час як кожна заявка, яку б зробив імператор була б використана з всіма наступними наслідками¹⁸.

В цей же час штюрмерівська адміністрація приготувала 26 квітня 1916 р. записку, що була першим актом такого типу. Цей документ був розісланий губернаторам, градоначальникам, начальникам поліції, військовому керівництву. В ній стверджувалося, що за

---

¹⁵ Письмо посла в Париже Извольского на имя министра иностранных дел Сазонова от 25 апреля 1916 г. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.:Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 94-97.

¹⁶ Записка кн. Любомирского, представленная Николаю Романову в мае 1916 г. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.: Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 103.

¹⁷ Всеподанейший доклад Штюрмера Николаю Романову по поводу письма Извольского. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.:Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 98-101.

¹⁸ Там само С. 107.

останній час в Росії і за кордоном спостерігається в польських керівних колах тяжіння до розв'язання польського питання в дусі австрофільської орієнтації. Повідомлялося, також що Роман Дмовський на приватній нараді польських діячів у Лозанні дав згоду «діяти в середовищі російських поляків в інтересах австро-німецького напрямку». В записці робився висновок, що австро-німецька агітація досягла своєї мети¹⁹. З одного боку, записка МВС мала на меті посилити лінію тих урядових сфер Росії, які висловлювалися проти політики Сазонова, з іншого – вдаряла на сполох і давала зрозуміти, що треба поляків «годувати» новими обіцянками.

Поява цього документу викликала занепокоєння серед польських політиків, польське коло в особі С. Велепольського, Є. Госціцького, І. Гарусевича, Ч. Карпінського і В. Яронського 23 червня (6 липня) 1916 р. склали власну записку. Вони заперечили спотворені факти, що були наведені в урядовій записці: «приватна нарада в Лозанні всупереч тому, що пише автор записки, вирішила посилити протидію австро-німецькій політиці не тільки в Царстві Польському і Галичині, але і в Америці. В цій нараді брав участь Дмовський, але на ній не було прибічників австро-німецької орієнтації»²⁰. Після цього справа стає відомою широкому загалу. Офіційна відповідь кола була опублікована після оголошення через «Русское слово» 12 (25) липня 1916 р. текст документу МВС. Переважала думка, особливо в польській пресі, що розсилання записки було шкідливе і навіть називали її актом провокації²¹. Передова стаття «Звинувачення» петербурзької газети «Kurjer Nowy» стверджувала, «що в Царстві Польському в зв'язку з війною були різні течії, але австрофільської – там ніколи не було». Тим більше, що Австрія проявила своє повне безсилля під час торгу з Німеччиною з-за Царства Польського²². А в статті «З приводу деяких звинувачень» цієї ж газети вказувалося, що висунення звинувачення в нелояльності і неблагонадійності навіть проти таких русофілів як Дмовський, Ледніцький в Росії, чи князь Чарторийський в Галичині, МВС прагнуло до того, щоб дискредитувати цих людей і перешкодити їх політичній діяльності²³.

---

¹⁹ Две записки по польскому вопросу. *Русское слово*. 1916. № 16. 12 (25) июля. С. 2.

²⁰ Там само. С. 2.

²¹ О русско-польских отношениях 1913-1916 гг. *Российский государственный исторический архив* (РГИА). – Ф. 1470, оп.1. 1863-1917 гг., д. 353. Л. 57; 61-62.

²² Там само. Л. 66-67.

²³ Там само. Л. 49.

Окремо відгукнувся на ці звинувачення та їх спростував О. Ледніцький, надіславши міністру внутрішніх справ, міністру освіти Ігнат'єву, генералу Алексєєву та всім командуючим армії свою записку. Він не обмежився, як польське коло, лише спростуванням фактів поданих в записці МВС. Польський політик висвітлює, яке мало б значення для Росії сильна Польща, підводячи підсумки, зазначав, що не можна говорити про існування проавстрійських тенденцій в Польщі тому що вони є небезпечними як для польського народу, так і для нейтральних держав²⁴. Для того, щоб польський народ не вагався, закликає російських політиків зрушити польське питання з мертвої точки в Росії. На його думку, необхідно негайно відмінити обмеження для поляків корінної Росії та Південно- і Північно-Західного краю²⁵.

Польське питання знову було підняте в правлячих колах після повернення з закордонної поїздки парламентської делегації. 19 червня 1916 р. лідер партії конституційних демократів Мілюков доповів на засіданні військово-морської комісії, в присутності членів Державної Думи і всього кабінету про ставлення громадської думки в союзних країнах до польського питання та настрої серед поляків і зробив висновок про необхідність негайного вирішення польського питання в плані широкої автономії, «тим більше, що наші вороги пропонують Польщі набагато більше, ніж автономію»²⁶.

В найближчі дні після цієї доповіді преса говорила про майбутню доповідну записку Сазонова імператору, в якій буде згадано і про польське питання²⁷. 29 червня 1916 р. С.Д. Сазонов представив імператору записку. У свої спогадах він так описав цю зустріч: «Проект був прочитаний государю цілком, і кожна його стаття піддавалася детальному розгляду, при цьому Його Величність давав запитання, що доводило його інтерес до предмету моєї доповіді»²⁸. Після деяких роздумів, за свідченням міністра, Микола II висловив схвальне ставлення до проекту. На зауваження політика про те, що проект зустрів в Раді Міністрів опір більшості разом з головою, і можна було розраховувати лише на підтримку трьох її членів, Імператор відповів, що «за законом меншість у тих випадках, коли

---

²⁴ Падение царского режима. По материалам Чрезвычайной Комиссии Временного Правительства: В. 7 т. М.; Л.: Госиздат, 1926. Т. 7. С. 249.

²⁵ Записка Московского Польского Комитета. *Русское слово*. 1916. № 161. 13 (26) июля. С. 4.

²⁶ Заседание военно-морской комиссии Государственной Думы. *Русское слово*. 1916. 20 июня. С. 2.

²⁷ *Русское слово*. 1916. 8 (21) июля. № 157. С. 3.

²⁸ Сазонов С.Д. Воспоминания. М.: Междунар. отношения, 1991. С. 388.

він стає на її бік, набуває перевагу над більшістю»²⁹. Сазонов зазначає у своїх спогадах, що після згоди імператора на розробку маніфесту про Польщу, він доручив цей проект спеціалісту з питань міжнародного права барону Б.Е. Нольде, а коли робота була закінчена, проект був переданий С.Є. Крижановському для узгодження його з імператорським законодавством. У листі до Сазонова 4 липня Крижановський відзначав суперечливі і неточні для нього моменти. На його думку, з записки не зрозуміло, як саме планується видати намічений Статут, чи шляхом установчої влади імператора, чи в загальному законодавчому порядку. Від цього в значній мірі залежав зміст документу, тому він радить вирішити це питання негайно³⁰. Також в Статуті не вказуються можливі межі майбутнього Царства Польського та відсутні прямі вказівки щодо обов'язку Польщі брати участь у витратах на загальнодержавні потреби³¹. Проект маніфесту було складено до 6 липня 1916 р. і передано імператору, який його цілком схвалив і 8 липня 1916 р. передав на розгляд Ради Міністрів, наклавши резолюцію «негайно розглянути...»³².

Після вдалого завершення питання з проектом маніфесту про Польщу С.Д. Сазонов поїхав відпочивати у Фінляндію. Одразу ж після цього від'їзду Б.В. Штюрмер відправився у Ставку для зустрічі з імператором. Після цієї зустрічі 7 липня 1916 р. Сазонов був усунений з посади міністра закордонних справ, а на його місце призначено Б.В. Штюрмера³³. Відставка міністра породила чимало чуток і версій. За спогадами французького посла в Росії Жоржа Моріса Палеолога 23 липня газети офіційно повідомили про його відставку без жодних коментарів. Самого посла ця відставка здивувала, тому що між імператором і Сазоновим було повне розуміння щодо зовнішньої політики і навіть у польській справі. На його думку, це було справою «распутінської кліки»³⁴. Натомість

---

²⁹ Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М.: АИРО-XX, 2000. С. 207.

³⁰ Дело о разработке проекта нового государственного устройства Польши 17 апреля-9 июля 1916 г. *Архив внешней политики Российской Империи (АВПРИ)*. Ф. 135, оп. 474. 1909-1917, д.86. – Л. 105.

³¹ Записки Матушевского по польскому вопросу 12 августа 1914-13 мая 1917 г. *АВПРИ*. Ф. 135, оп.474. 1909-1917, д. 53. Л. 106-107.

³² Письмо вр. Управляющего министерством иностр. дел Нератова на имя Штюрмера. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.;Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 108.

³³ Paleologue M. *Rosja Carów w czasie wielkiej Wojny. Polska w pamiętnikach Wielkiej wojny 1914-1918*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, 1925. S. 320.

³⁴ Там само. S. 323.

англійський посол в Росії Дж. Бькенен в своїх мемуарах пов'язував поїздки Штюрмера в Ставку і відставку Сазонова саме з суперечок у польському питанні і прагненням забезпечити перемогу свого бачення на майбутнє управління Польщі³⁵. Такого ж погляду дотримувався і товариш міністра закордонних справ А.А. Нератов. Останній пояснює його відставку розходженням у поглядах на ведення загальної політики з більшістю його товаришів по кабінету та, зокрема, у польському питанні, відстоюючи негайне проголошення автономії Польщі³⁶. Більш детальний перелік причин наводить у свої спогадах і Г.М. Михайловський відкритий протест Сазонова разом з іншими міністрами з приводу зміщення великого князя Миколи Миколайовича з посади верховного головнокомандуючого; його наполегливість в польському і особливо в єврейському питанні; його прагнення знайти спільну мову з Державною Думою; неприховане негативне ставлення до Распутіна³⁷.

Чергове обговорення проекту в Раді Міністрів відбулося 13, 16, 18 липня 1916 р. на якому три члени міністрів І.К. Григорович – морський міністр в 1916 р., Д.С. Шуваєв – з березня 1916 р. військовий міністр і О.О. Ріттіх – міністр землеробства з листопада 1916 р. висловилися, що обстановка, яка склалася на театрі військових дій, вимагає оголошення чітких намірів російського уряду про правове становище польських областей в російській державі. «Наша армія наближається до польських земель. Здійснення цього завдання значно спроститься, якщо російські війська зустрінуть дружню підтримку»³⁸. Зі свого боку Голова і інші члени Ради Міністрів (Ф.Ф. Трепов, О.О. Хвостов, О.О. Макаров, М.М. Покровський, граф П.М. Ігнат'єв) не заперечували необхідність дарування Польщі особливого внутрішнього самоврядування, однак вважали існуючі умови невідповідними для такого кроку. «Війна ще незакінчена і важко визначити, які кордони будуть утворені. Імператор наказав розробити законопроект про надання Польщі, після завершення війни права вільного устрою ...».

---

³⁵ Бькенен Дж. Мемуары дипломата. М.: Междунар. отношения, 1991. С. 172.

³⁶ Падение царского режима. По материалам Чрезвычайной Комиссии Временного Правительства : В.7 т. М.; Л.: Госиздат, 1926. Т. 6. С. 206-207.

³⁷ Михайловский Г.Н. Записки. Из истории русского внешнеполитического ведомства 1914-1920 гг.: В. 2-х кн. М.: Междунар. отношения, 1993. Кн. 1: Август 1914 г. – октябрь 1917 г. С. 179.

³⁸ Особый журнал совета министров 15, 16, и 18 июля 1916 года, с приложением проекта манифеста большинства членов совета министров. По вопросу о будущем внутреннем устройстве Царства Польского. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валецкого*. М.; Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 114-122.

Голова і 7 чоловік вважали за правильне замість видання маніфесту потурбуватися про завершення цього законопроекту і винести його на законодавчий розгляд з відновленням засідань Державної думи³⁹.

На обговорення Ради міністрів було представлено три проекти. Перший, так званий московський, доводив польську автономію до крайніх меж, проводив чітке розмежування між російськими й польськими провінціями. Цей проект не зустрів підтримки. Другий проект був розроблений Головою Ради міністрів Штюрмером. За цим проектом автономія Польщі визначалася як «провінційна» або «територіальна». Законодавчі установи за цим проектом не передбачалися, загальні норми правового й державного життя Польщі вироблялися б імперськими законодавчими установами. В Польщі пропонувалося введення широкої місцевої земської автономії. Третій проект був представлений Сазоновим, за яким Польщі надавалася широка політична автономія «у дусі Звернення Великого Князя»⁴⁰. Що ж до проекту Крижановського, він був редакційною видозміною проекту Сазонова і за ним, на думку уряду, взаємовідносини Польщі й Росії намічаються вирішитися у формі союзної держави. Тому уряд не може підтримати такий проект, що йде далі даних обіцянок. На їх думку, це створить труднощі в самій Росії, в якій знаходяться і інші народності, які мріють про самоврядування. Рада міністрів виробила свій проект обласної автономії⁴¹. Вона повідомила імператору, що внутрішній устрій Польщі буде залежати від результатів війни, тому доцільно зберегти за державною владою певну свободу дій в майбутньому. Уряд пропонує свій проект маніфесту і радить видати його під час вступу російських військ в польські землі⁴². В російській пресі з'явилися повідомлення, що незважаючи на те, що відставку Сазонова пов'язують з польським питанням, в польських колах думають, що все-таки положення його проекту покладені в основу рішень Ради міністрів. Проект Сазонова зводиться до надання Царству Польському політичної автономії з державними елементами⁴³. В пресі очікувалося видання маніфесту до поляків та затвердження

---

³⁹ Там само. С. 114-122.

⁴⁰ Заседание Совета Министров. *Русское слово*. 1916. № 152. 2(15) июля. С. 3.

⁴¹ Особый журнал совета министров 15, 16, и 18 июля 1916 года, с приложением проекта манифеста большинства членов совета министров. По вопросу о будущем внутреннем устройстве Царства Польского. *Русско-польские отношения в период мировой войны с предисловием М.Г. Валуцкого*. М.; Л.: Моск. рабочий, 1926. С. 119.

⁴² Там само. С. 120-122.

⁴³ Польский вопрос. *Русские Ведомости*. 1916. № 161, 13 июля. С. 2.

проекту майбутнього устрою польського краю, яке постійно відтягувалося⁴⁴.

Успішні дії російської армії в Галичині привели до серйозних наслідків. Німеччина і особливо Австро-Угорщина переживали одну з гострих криз з початку війни. В обох державах була проведена заміна верховного командування. Австрійські правлячі кола почали активно зондувати ґрунт для перемир'я. В 1915 р. спроба укладення сепаратного миру з Росією не вдалася. На сторону Антанти у війну вступила Румунія. У німецьких правлячих колах стала домінувати концепція необхідності створення між Німеччиною і Росією буферної держави – Польщі⁴⁵. Після довгих переговорів Німеччина і Австро-Угорщина у важкій для них військовій обстановці прийшли нарешті до згоди з польського питання. На конференції, що відбулася у Відні в середині серпня 1916 р. вони прийняли рішення декларувати про утворення після війни на землях російської Польщі самостійної польської держави. Вирішальним на користь такого рішення був голос воєнних, вкрай стурбованих проблемою поповнення своїх армій. Вони сподівалися, що така програма зможе повернути поляків і дасть можливість організувати набір польських солдат на окупованих територіях⁴⁶. Прагнучи розбити повоювання певних кіл у Німеччини, що таке вирішення зробити неможливим укладення сепаратного миру з Росією, німецький канцлер Т. Бетман-Гольвег заявив 14 жовтня 1916 р. на закритому засіданні рейхстагу, «що спроба заключити мир з Росією зазнала невдачі і, що не має впевненості в міцності миру з Росією в майбутньому, тому необхідно експлуатувати польське питання, користуючись бездіяльністю російського уряду»⁴⁷.

Чутки про австро-німецьку угоду з польського питання проникли в пресу і почали активно обговорюватися в дипломатичних колах. В російській державі до видання маніфесту так і не дійшло. Тепер вже сам Микола II вважав цю акцію несвоечасною⁴⁸. 23 жовтня (5 листопада) 1916 р. був опублікований маніфест двох імператорів Німеччини і Австро-Угорщини, який сповіщав про те, що на

---

⁴⁴ Польский вопрос. *Русское слово*. 1916. № 177. 31 июля (13 августа). С. 4.

⁴⁵ Емец В.А. Очерки внешней политики России в период первой мировой войны. М.: Наука, 1977. С. 274.

⁴⁶ Pajewski J. Odbudowa państwa polskiego 1914–1918. Warszawa: PWN, 1978. S. 117-118.

⁴⁷ Цит. за Клейменова Н.Е. Польский вопрос во внешней политике России в годы первой мировой войны: (август 1914 – октябрь 1917): Дис... канд. ист.наук. 07.00.03. – М., 1996. С. 120.

⁴⁸ Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. М.: Мысль, 1976. С. 209.

польських землях, що належали Росії, після війни вирішено «створити самостійну державу зі спадковою монархією і конституційним устроєм», тісно пов'язаною з обома імперіями. Точне визначення кордонів польського королівства відкладалося до кінця війни. Через чотири дні варшавський генерал-губернатор, німецький генерал Х. Фон Баслер видав Звернення «До зброї», де поляків закликали вступити в польську армію для боротьби з Росією⁴⁹. Маніфест двох імператорів 23 жовтня означав повний провал штурмерівської лінії в польському питанні. Австрія взяла в свої руки вирішення польського питання. Вона, вирвавши з рук Росії прапор звільнення Польщі, прагнула поставити Росію в незручне становище; посягти розбрат серед слов'ян, ідейно скомпрометувати майбутній наступ Росії на Західному фронті, надаючи йому характер другого «взяття Варшави»⁵⁰. На думку російського публіциста Л. Слонімського, акт 23 жовтня мав на меті випередити можливий наступальний рух російських військ в межі нової Польської держави і цим полегшити завдання австро-німецьких військ на Східному фронті. Сподівалися, що польське населення буде вороже ставитися до будь-якої спроби російського вторгнення в колишні польські губернії⁵¹. Центральні держави розраховували також справити враження на нейтральні держави, завоювати їх симпатії ціною відновлення Польщі.

Наступного дня в газеті «Утро России» з'явилися оцінки російських політиків цього документу. Один з лідерів партії кадет Ф.І. Родічев стверджував, що Польща не захоче «фальшивої незалежності, не захоче купляти цей обман кров'ю своїх дітей, що борються проти своїх братів». На думку П.М. Мілюкова, цей акт не може отримати юридичної санкції і не може бути визнаний жодним урядом. «Питання про майбутнє Польщі буде вирішене на мирній конференції, де Німеччина і Австро-Угорщина будуть мати на руках чудову зброю, і державам Антанти прийдеться з цим рахуватися». Октябрист Г.А. Фірсов вважав, що опублікований акт створив великі труднощі для Росії. Полякам буде дуже важко зорієнтуватися в даній ситуації, якщо вони не отримають якого-небудь керівного акту від Росії. Письменник-публіцист В.В. Шульгін та І.М. Єфремов вказують, що німецька дипломатія зробила хитрий і розумний крок,

---

⁴⁹ Kumaniecki Kazimerz Władusta. Odbudowanie państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912-styczeń 1924. Warszawa;Kraków: Nakł. Księgarni I. Czeneckiego, 1924. S. 48-50.

⁵⁰ Польская государственность и австро-германское выступление. Проблемы Великой России. М.,1916. № 16. С. 1.

⁵¹ Слонимский Л. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1916. № 10. С. 360.

завдяки якому в ряди німецької армії може влитися 700–800 тисяч солдат. На думку ж депутата IV Думи Д.М. Чіхачьова, найвигіднішим кроком для Росії щодо поляків було б проголошення незалежності Польщі при об'єднанні польських земель⁵². Урядове повідомлення з'явилася у пресі лише через дев'ять днів : «Наші вороги мають на меті поповнити російсько-польськими рекрутами свої армії. Російський уряд вбачає в цій акції Німеччини і Австро-Угорщини порушення міжнародного права, яке забороняє примус населення зайнятої території до підняття зброї проти їх власної вітчизни. Росія ще на початку війни оголосила своє ставлення до польської проблеми і має на меті утворення Царства Польського з усіх польських земель»⁵³. До цього протесту приєдналася і коаліція Заходу: «Німецький і австрійський імператори не лише вчинили несправедливість, що здійснюється в окупованих землях, а до того ж не визнають основні положення на які опирається життя держави...»⁵⁴. На початку січня французький посол в Росії Палеолог офіційно повідомив російські правлячі кола, що французький уряд визнає за російським «повну свободу у визначенні західних кордонів Росії»⁵⁵. Цей документ виніс, вже вкотре, польське питання на перші сторінки російських та польських газет. Незважаючи на протест і засудження російським урядом і союзниками лицемірство акту 23 жовтня 1916 р., на думку російського публіциста Т. Ардова, Німеччина вчинила дуже мудро. Вона чітко зрозуміла, що польське питання – це світове, міжнародне питання, чого, визнає з гіркотою автор, ніколи не розуміла Росія. Польща повинна була отримати автономію ще до війни, а «те, що вона не була надана, – один з найбільших гріхів Петербурга»⁵⁶. Т. Ардов наголошує, що проголошення «незалежності Польщі» все-таки стало фактом, який не викреслити. Тому російські поляки з нетерпінням очікують, що оголосить російський уряд, незважаючи на те, що чекають цього рішення вони вже два роки і це рішення «роковим чином запізнило»⁵⁷. Кадетська «Речь» не вважає урядове повідомлення «вдалим і точним», на її думку, воно «носить сліди поспішності, яка

---

⁵² Создание „независимой“ Польши. Отзывы польских и русских общественных деятелей. *Утро России*. 1916. № 299. 26 октября. С. 2.

⁵³ Materiały do sprawy polskiej. *AAN. Zespol 53/II*, sygn. 31. S. 23-24.

⁵⁴ Польша. Протест союзников против в австро-германской декларации о Польше. *Утро России*. 1916. № 311. 7 ноября. С. 1.

⁵⁵ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza Historia Polityczna. Polski okres 1914-1939. Gdańsk: Oficyna Wydawnicza, 1990. T. 2. С. 82.

⁵⁶ Ардов Т. О Польше. *Утро России*. 1916. № 299. 26 октября. С. 1.

⁵⁷ Ардов Т. О Польше. *Утро России*. 1916. № 301. 28 октября. С. 1.

сама по собі вказує на те, що повідомлення це не може бути останнім словом уряду з польського питання»⁵⁸.

І.П. Балашов надіслав свою оцінку даної ситуації Б.В. Штюрмеру 31 жовтня 1916 р. Він висловлював жаль, що Німеччина і Австро-Угорщина випередили Росію, тому їй необхідно «негайно обіцяти більше того, що дає Німеччина... Вся етнографічна Польща – але не більше – повинна бути об'єднана і визнана незалежною державою нейтрального типу під заступництвом Росії. Це єдиний спосіб відстояти інтереси і гідність Росії»⁵⁹. Польща, збільшена у розмірах, залишаючись у складі Росії є небезпечною, поляки ніколи не змиряться і будуть добиватися незалежності. Якщо Польща залишиться у складі Росії всі витрати на її відновлення впадуть на Росію, а якщо стане незалежною, то союзники змушені будуть винагородити її як Бельгію і Сербію⁶⁰.

Цілком протилежну позицію займав автор статті «Польща до і після акту 23 жовтня» М.М. Балабуха. Він вітає цей акт Центральних держав, як такий, «що виводить Росію з дуже небажаного політичного непорозуміння». Перед поляками постав вибір: або вони з обуренням відкинуть пропозицію Німеччини, або ж «білий одноглавий орел Польщі полетить разом з гірським пруським орлом на двоглавого російського орла». В останньому випадку, за твердженням автора, Росія вже не буде об'єднувати «триєдину» Польщу, але знову її завойовувати. На поляків він не покладає світlich надій, і вважає, що вони готові ще раз показати, що вони нічого не забули і нічому не навчилися. Автор запитує в громадськості: «Чи не готуємо ми нову Болгарію, але ще більш небезпечну?». В кінці статті Балабуха наголошує, як і більшість російських політиків, що польське питання є виключно внутрішньою проблемою російської держави⁶¹.

Підготовка російською армією наступу в 1916 р. крім воєнних зусиль, вимагала і політичної активності і тому польське питання знову зайняло не останнє місце. 12 грудня 1916 р. імператор видав наказ армії і флоту, де серед завдань Росії у війні назвав «створення вільної Польщі з всіх її сьогодні розрізнених областей»⁶². За оцінкою

---

⁵⁸ Вырезки из петроградской и московской печати ноябрь-декабрь 1916 г. РГИА. Ф. 1470, оп. 1. 1863-1917 гг., д. 285. Л. 46.

⁵⁹ Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). СПб.: Лисс, 1998. С. 421.

⁶⁰ Там само. С. 422-423.

⁶¹ Балабуха Н.Н. Польша до и после акта 23 октября. *Российский гражданин*. 1916. № 41. С. 4-5.

⁶² Materiały do sprawy polskiej. AAN. Zespól 53/II, sygn. 31. S. 32-33.

російського публіциста Олександра Амфітеатрова «наказ, що проголосив свободу Польщі, припинив це небезпечне мовчання, значно розширивши смисл маніфесту Великого Князя, і надавши йому державний авторитет, якого йому до цього часу не вистачало». Хоча, на жаль, ці слова стосувалися майбутнього, тому що ці землі знаходилися в руках ворога. Але дещо, на його думку, можна було б зробити і зараз: «змінити існуючий урядовий погляд на російську Польщу як на підозрілий край впокорених Привісленських губерній і почати вбачати в них частину майбутньої вільної держави. Припинити фіктивне управління, яке коштує Росії вельми неефективних грошей, і дати полякам можливість підготуватися до фактичного управління, на яке підуть вже польські гроші»⁶³.

Опублікування наказу стало поштовхом до відновлення діяльності наради для розробки основних начал майбутнього державного устрою Польщі. Черговий Голова Ради міністрів Микола Голицин, останній керівник державної царської машини, подав 11 (24) січня 1917 р. рапорт царю, що містив проєкт утворення Спеціальної наради під керівництвом Голови уряду для обговорення польського питання і цим самим довести реальність обіцянок⁶⁴. До Комісії не було запрошено жодного поляка. Щодо цього, Голова Державної ради зазначив, що коли будуть вироблені остаточні засади лише тоді до співпраці будуть залучені «представники польського народу». Члени наради повинні були відповісти на запитання про те, яке положення щодо Російської імперії повинна зайняти Польща після закінчення війни: «Чи повинна вона бути з'єднана з державою узами унії за прикладом уній, що пов'язують деякі західні держави, чи відокремитися від Росії і стати державою цілком незалежною»⁶⁵. На жаль, як зазначає російський громадський діяч, член Державної Думи Д.М. Чіхачьов у своїй брошурі, в урядовому повідомленні чітко і зрозуміло не вказувалося, що розроблені нарадою основні начала слугуватимуть матеріалом для законопроекту, що вноситься урядом з вказівки верховної влади на розгляд законодавчих установ. На його думку, спроба обійти при

---

⁶³ Амфітеатров Александр. Кое-что о Польше. *Русская воля*. 1916. № 3. 17 декабря. С. 2-3.

⁶⁴ Всеподданнейшие доклады Председателя Совета Министров Н.Д. Голицына по вопросу об образовании Особого совещания для разработки главных начал государственного устройства Польши 12 января 1917. *Российский государственный исторический архив (РГИА)*. Ф.1276, оп. 13. 1917г., д.6. Л. 2.

⁶⁵ Бахтурина А.Ю. Документы по польскому вопросу в годы Первой мировой войны в фондах российского государственного исторического архива. *Вестник архивиста*. 2000. № 1. С. 39-40.

вирішенні цих важливих питань російське народне представництво важко відіб'ється на його почуттях, викличе недовіру і ворожість до поляків та вплине на майбутні російсько-польські відносини⁶⁶.

Висловлювання російських політичних діячів про те, що основні положення майбутнього устрою Польщі, які виробить нарада повинні далі розглядатися законодавчим установами викликало невдоволення в поляків, яке відзначила газета «Русская воля». Вона пояснювала це тим, «що якщо для вирішення питання про міське самоврядування в Польщі й особливо виділення Холмщини, законодавчим палатам необхідно було 10 років, то поляки говорять, що для вирішення питання про державний устрій потрібно сто»⁶⁷. Комісія провела три засідання 8, 9, 12, лютого 1917 р., на яких її члени виступали зі своїми поглядами щодо поступок полякам, засобів їх реалізації та міцності зв'язків Росії з Польщею. З останнього пункту не було єдності і було викладено аж три проекти. Перший був опрацьований держсекретарем Крижановським, який виходив з того, що буде утворений союз слов'янських держав під гегемонією Росії. Польща в його концепції мала залишатися рівноправним членом того союзу, маючи власну Раду міністрів, двопалатний законодавчий сейм, окрему судову владу і власні збройні сили. З Росією вона об'єднувалася особою монарха, головним військовим керівництвом, спільною монетною системою і централізованим керівництвом у галузі комунікації та зв'язку. Поляки мали б своїх представників у Державній думі і своїх членів у Державній раді, які брали б участь у вирішенні лише загальнодержавних справ. Проект цей підтримали генерал М.В. Алексєєв і командувач Південно-Західного фронту генерал О.О. Брусилів. У штабі разом з ендеками був вироблений проект утворення в Росії російсько-польської армії⁶⁸. Другий проект оголошено колишнім міністром освіти Павлом Ігнат'євим. Він пропонував територіальну автономію з власним адміністративним апаратом, судовими інститутами та двопалатним парламентом. Автором третього проекту був міністр внутрішніх справ О. Протопопов. Проект документа передбачав місцеве самоврядування. Як і в попередніх проектах, визнається необхідність окремого законодавства для польських земель. Місцева влада не повинна мати власних джерел прибутків у вигляді мит і податків, а також окремого суду і збройних сил. За персональну унію, крім

---

⁶⁶ Чихачев Д.Н. К вопросу о будущем устройстве Польши. Пг.: Типография т-ва А.С. Суворина, 1917. С. 20-25.

⁶⁷ Об устройстве Польши. *Русская воля*. 1917. № 23, 24 января. С. 6.

⁶⁸ Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. Warszawa: PWN, 1967. С. 100.

Крижановського, виступили виконуючий обов'язки начальника штабу генерал Гурко і Голова Державної ради Щегловітов. Вони зокрема стверджували, що лише проголошення самостійності забезпечить дружні відносини Польщі з Росією, оскільки автономія не задовольнить поляків. Прибічники цієї концепції, як і самоврядування: Голіцин, Горемикін, Сазонов, Покровський, а також міністр війни Беляєв, крім певних розходжень, об'єдналися проти прибічників персональної унії. Доводячи, що самостійна Польща невелика і мілітарно слабка в роки війни, господарство якої зруйноване, стане об'єктом німецької експансії. Згода Росії на самостійність Польщі змусить її визнати також незалежність Прибалтійського краю і Кавказу⁶⁹.

У пресі також лунали заклики до громадськості, зокрема в статтях М. Гредескула, про надання Польщі не автономії, а самостійності⁷⁰. Як слушно зауважила польська дослідниця І. Спустек, відбулася зміна ролей: вороги будь-яких поступок полякам зайняли радикальну позицію, обстоюючи незалежність Польщі. Натомість Сазонов і його прибічники захищали єдність Польщі з Росією. Скликана комісія не хотіла і не могла розв'язати польське питання. Результати її праці не були використані в жодному офіційному акті, бо не мала жодних повноважень і не могла приймати важливі рішення. І навіть якби вона прийняла певні рішення, то вони мали б лише політично-пропагандистське значення.

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що в роки війни, до падіння самодержавства, тобто з серпня 1914 і до поч. 1917 року, польське питання стало однією з найголовніших проблем внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. Воно розглядалося як урядовими колами, так і російськими та польськими політиками, хвилювало російську громадськість, про що свідчили численні відгуки у пресі та періодичних виданнях. У залежності від політичних поглядів висувалися і різні підходи у вирішенні польського питання. Російська бюрократія гальмувала прийняття конкретного рішення з цього питання й відкладала його вирішення на повоєнний період, наголошуючи, що розв'язання його залежить від результатів війни, сподіваючись цим зберегти незмінним управління польськими територіями, обмежитися наданням польському краю можливості самостійно вирішувати місцеві господарські справи, на зразок прийнятого положення від 30 березня

---

⁶⁹ Spustek I. *Sprawa Polska w polityce Rosji w roku 1916. Najnowsze Dzieje Polski*. Warszawa: PWN, 1959. Т. 11. S. 28.

⁷⁰ Гредескул Н. К польскому вопросу. *Русская воля*. 1917. № 34. 4февраля. С. 2.; Гредескул Н. Русская совесть и польский вопрос. *Русская воля*. 1917. № 40. 10 февраля. С. 2-3.

1915 р. Окрему позицію займали крайні праві угруповання. Вони вбачали в національно-політичних прагненнях поляків загрозу для існування багатонаціональної Російської імперії, тому виступали за проголошення незалежності Польщі під опікою Росії.

Російські ліберали висували проекти надання Польщі широкої політичної автономії в складі Російської держави. Зазначимо, що представники всіх трьох напрямків розв'язання польської справи керувалися інтересами не польського народу і навіть не російського, а винятково великодержавними інтересами, хоча у виступах російських публіцистів лунали заклики до виправлення «вікової кривди», злочину, здійсненого Росією щодо польського народу. Уряд протягом усієї війни прагнув до збереження лояльного ставлення поляків до Росії, до забезпечення впливу Російської імперії на території післявоєнної Польщі. Не менш важливо було забезпечити вирішення післявоєнної долі польських земель без участі держав Антанти. Характерно, що всі урядові проекти, записки російських політиків і громадських діячів залишилися лише проектами. Протягом 2,5 років Звернення великого князя залишилося лише декларацією. Бездіяльність російських політиків призвела до того, що ініціатива у вирішенні польського питання була перехоплена Центральними державами, які все-таки проголосили фіктивну «незалежність Польщі». Варто також зазначити, що результативність царського уряду у вирішенні польського питання залежала від зовнішньополітичної ситуації, тобто від політичної позиції та пропаганди Центральних держав, а також від результатів військових дій. На думку автора цих рядків, як польські політичні сили, що орієнтувалися на Росію, так і урядові кола займали вичікувальну позицію, і в залежності від того, на чий бік схилялися терези, відповідно приймалися певні кроки у вирішенні польського питання: уряд намагався дійти згоди і виробити черговий проект з мінімальними поступками, поляки ж щоразу вимагали і виторговували все більше поступок – від національно-культурної автономії до повної незалежності. Порівнюючи урядові, суспільно-політичні проекти і варіанти можливого вирішення польського питання, які пропонувалися протягом 1916 – поч. 1917 рр., можна стверджувати, що російська політична думка поступово еволюціонувала від надання Польщі місцевого самоврядування до політичної автономії. Однак до визнання права польського народу на самостійне державницьке існування вона так і не спромоглася.